

TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAY SİSTEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Həcər Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Xülasə

Türk xalqlarının, türk dillərinin, türk mədəniyyətinin və digər bütün sahələrdə tarixən türklərin yaratdığı elmi-əməli bilikləri uzun illər boyu dünya təkzib etmiş, qəbul etməmişdir. Lakin elmi araşdırmalar, tarixi ağız ədəbiyyatı və yazılı mənbələr bunun tamam əksini söylədi. Həmin mənbələrin böyük bir qismi, yandırıldı, məhv edildi, muzeylərdən oğurlandı. Bəzilərinin ta bu günə qədər izi bilinmədi. Lakin torpağın altında qalan tarix, türk ehramları, daşlar üzərində yazılmış yazılar və s. türkün tarixini, mədəniyyətini heçə sayanlara layiqli cavab verən, ən dəqiqi məlumatların üzə çıxarılmasının əsas faktlarıdır. Bütün digər məsələlərdə olduğu kimi, say sisteminin formalaşmasında da qədim türk xalqlarının öz yolu, öz dəsti-xətti, fin-uqor xalqları ilə müqayisədə daha mükəmməl say sistemi olmuşdur. Eyni zamanda, digər dillərdə yüz və min saylarının adları başqa dillərdən alınmış sözlər olmuş, lakin türk xalqlarının öz sözləri ilə ifadə edilmişdir. Yalnız mindən sonrakı böyük rəqəmlər türk dillərində alınma saylardır. Qədim türklərdə də saylar mənalara görə miqdar və sıra saylarına bölünmüşdür.

Açar sözlər: say, miqdar, sıra, bölüşdürmə, türk xalqları.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE NUMERAL IN TURKIC LANGUAGES

Hajar Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The scientific and practical knowledge of the turkic peoples, turkic languages, turkic culture and all other fields historically created by the turks has been denied and not accepted by the world for many years. However, scientific

research, historical oral literature and written sources have said the exact opposite. A large part of those sources have been burned, destroyed, stolen from museums. Some of them have not been traced to this day. However, the history that remains under the ground, turkish pyramids, inscriptions on stones, etc. are the main facts that provide a worthy answer to those who disregard the history and culture of the turks and reveal the most accurate information. As in all other matters, in the formation of the number system, the ancient turkic peoples had their own way, their own set, a more perfect number system compared to the Finno-Ugric peoples. At the same time, in other languages, the names of the numbers of a hundred and a thousand were words borrowed from other languages, but were expressed in the words of the turkic peoples themselves. Only the large numbers after a thousand are borrowed numbers in the turkic languages. In the ancient turks, numbers were also divided into quantitative and ordinal numbers according to their meanings.

Key words: numeral, cardinal, ordinal, distribution, turkic peoples.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ СЧИСЛЕНИЯ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Хаджар Гусейнова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Научные и практические знания о тюркских народах, тюркских языках, тюркской культуре и всех других областях, исторически созданных тюрками, на протяжении многих лет отрицались и не признавались миром. Однако научные исследования, историческая устная литература и письменные источники утверждали прямо противоположное. Большая часть этих источников была сожжена, уничтожена, украдена из музеев. Некоторые из них до сих пор не найдены. Тем не менее, история, сохранившаяся под землей, тюркские пирамиды, надписи на камнях и т. д., являются главными фактами, которые дают достойный ответ тем, кто игнорирует историю и культуру тюрков, и раскрывают наиболее точную информацию. Как и во всех других вопросах, в формировании системы счисления древние тюркские народы имели свой собственный путь, свой собственный набор, более совершенную систему счисления по сравнению с финно-угорскими народами. В то же время в других языках названия чисел от ста до тысячи были заимствованными словами, но выражались

словами самих тюркских народов. Только большие числа после тысячи являются заимствованными числами в тюркских языках. У древних тюрков числа также делились на количественные и порядковые в зависимости от их значения.

Ключевые слова: число, количество, порядковый, распределение, тюркские народы.

Giriş/Introduction

Türk xalqlarının yaratdığı və dünyaya verdiyi illərdən biri də onların yaratdığı say sistemi olmuşdur. Həmişə Qərb alimlərinin belə bir “fikir birliyi” olmuşdur ki, türklər sonradan yaranmış xalqlardır, onların zaman, say sistemi ilə, ordu quruculuğu ilə bağlı fikirləri yoxdur. Lakin yuxarıda dediyimiz kimi, türklər dünyanın ilk sakinlərindəndir. Bunu M.Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərinin girişində türklər haqqında Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərdən (s.ə.v.) götürdüyü hədis də isbat edir. Hədisdə deyilir: “Mən bir ordu yaratdım, ona türk adı verdim. Türklərin uzun sürən hakimiyyəti olacaq... Dərdlərinizi anlatmaq və türkün dərdini anlamaq üçün türk dilini öyrənin”... Bu müraciət həmin dövrdə əsasən ərəblərə ünvanlanmış olsa da, hazırda bütün xalqlara ünvanlanmış mesajdır.

Türk dilləri say sisteminin zənginliyi ilə də seçilmişdir. Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim türk xalqlarında da saylar mənaca fərqli olmuşdur; miqdar sayları, sıra sayları, toplu saylar və bölüşdürmə sayları şəklində ayrılmışdır.

Türk dillərində miqdar sayları. Qədim türk say sistemində birinci onluğun vahidləri: bi:r-pi:r; iki-əki-iki; üç; tö:rt-dört; bə:ş-bel-bes-bis-beş; altı; yə:ti-yedi; səkiz-səkkiz; tokız-tokuz-doqqua; o:n-on və s. Ayrı-ayrı türk dillərində bu sayların yalnız fonetik cəhətdən kiçik fərqləri olmuşdur. Türk dillərində sait və samitlərdə baş verən dəyişikliklər saylarda da əks olunmuşdur. Məsələn, tatar dilində - bir (bir) bi:r formasından yaranmışdır. Burada uzun (i:) saiti qısaldılır və sonra qısa (i) saitinə keçir; bə:ş sözündən qazaxcada bes//beş yaranır, çünki bu dildə uzun ə saitinin e saitinə, ş samitinin isə s samitinə keçməsi qanunauyğundur [Hüseynova, 2024:28]. Uzunluq yakut və türkmən dillərinin, ə saiti isə uyğur, Azərbaycan və qismən türkmən dillərinin səs göstəriciləri əsasında bərpa edilir. “Yəti – yeddi” sayında ə saitinin uzunluğu Azərbaycan dilində olan yeddi sözünün əsasında bərpa olunur, çünki Azərbaycan dilində uzun ə saiti e saitinə çevrilmişdir. Birinci onluğun vahidlərinin adlarında, görünür, hansısa daha bəsit say sistemi, məsələn, qoşa saylar gizlənmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki,

bir neçə say adlarının sonluqları eynidir. Məs.: al-tı “altı” və yə:ti “yeddi”; səkiz – “səkkiz” və tokız “doq-quz”. Həmin fikri təsdiqləmək üçün mari dilinə baxmaq lazımdır. Mari dilində sayın tam və qısa formaları vardır. Məs.: kok və koktit -iki; kum və kumıt -üç saylarını adlandırmaq üçün işlədilir. Çuvaş dilindəki ikki/iki; vissi/vis – üç və s. tipli uzun samitli sayları başqa türk dillərinin sayları ilə eyniləşdirmək olmur. Qədim türk dillərində onluqların adları belə işlənmişdir: yiğ'irbə-iyirmi; otuz-otuz; kırk-qırx; əlliğ-əlli; altıpı-altmış; yə:tpil-yetmiş; səksən; toksan-doxsan [Hüseynova, 2024:28]. “Yüz” sayı türk dilində **yü:z** kimi səslənmişdir. “Min” sayının adı **bin** sözünə dayanır ki, bunun da daha qədim şəkli **pin** olmuşdur.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Türk dillərinin çoxunda bu saylar -ça//çə şəkilçisinin vasitəsilə yaranmışdır: (qırğ.) beşçe – təxminən beş; (özb.) ontaça – təxminən on; (xak.) çüsçe – təxminən yüz; (azərb.) – onlarca, yüzlərcə və s.

Türkoloqların çoxu bu fikirdədir ki, -ça şəkilçisi “təxminən” mənası bildirən *ça:k* (ça:k-lığ) qoşmasından yaranmışdır. Məsələn; əski türk – “beş minçe çaklığ” təxminən beş min; (özb. dial.) – on çöklə təxminən on.

Çaklıq qoşması (caq/cək) ilə müqayisə üsuluna gəlincə, demək lazımdır ki, bu ancaq ayrı-ayrı dillərdə işlənən qoşmadır. Bu növ sayların yaranmasında say feili əsas da ola bilər. Məsələn; (tatar) yözləqən-yüzəcən; (qazax) otızdağan-otuzacan. Bu formanı yaratmaq üçün feillərə (-ıp) şəkilçisi artırılmışdır. Məsələn: (tatar) unlap – onacan; (özbək) yüzləp/yüzəcən, (başq.) menləp-minəcə və s. Təxmini sayların yaranmasında bəzən -tay//-təy, -day//-dəy bənzərlik affiksindən istifadə edilmişdir: (qazax) jüzdey-yüzəcən; (qırğ.) otızday-otuzacan (otuza qədər) və s. Türk dillərində təxmini saylar sintaktik yolla da yaranmışdır. Yəni sayların qoşmalarla birləşməsi (müq. qazaxca jəyərma şaktə-iyirmiyə (cən) qədər, yaxud qoşmaların önündə “bir” sayının işlənməsi ilə “bir qədər”. Müxtəlif türk dillərində təxmini sayların ifadəsindəki fərqlilik onu göstərir ki, ulu türkcədə bu tipli say olmamış, sonradan yaranmışdır [Hüseynova, 2024:28]

Türk dillərində sıra sayları. Türk dillərində sıra saylarının yaranmasında bəzi morfoloji vasitələr aktiv iştirak edir. Türk dillərinin əksəriyyətində sıra sayları -nçı/-nçi şəkilçisini miqdar saylarına artırmaqla düzəlmişdir. Məsələn; 1) türkcə birinci; uyğ. birinci; türkməncə birinci; qədim türkcə birinçi; kr.-qar. Birinçi; qırğ. birinçi; qumıqca – birinçi; qazax – birinşi; noqayca – birinşi; tatarca – birinşi və s.; 2) (türk) ikinci; (uyğ.) İkinçi; (türkm.) İkinçi; (qəd.-türk.) İkinçi; (şor.) ikinçi; (kr.-qar.) ikinçi; (qırğızca) ikinçi; (qumuq) İkinçi; (qazax)

ekinşi; (noqay) ikinşi; (tatar) ikinşi və s. Şəkilçinin daha qısa forması da işlənmişdir -nç: (qəd.türk) birinç-birinci; üçünç-üçüncü; törtünç-dördüncü və s.

Sıra saylarının -(1)nçı//-(i)nçi morfeminin mənşəyinə aid müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Onu -(1)nç şəkilçili feili isimlərlə bağlamaq təşəbbüsləri olmuşdur, Məsələn; (köhnə özbəkçə) ürkünç-qorxu, inanç-inam, kiskanç-qısqanc və s [Щербак, 1977:147]. V.Banq -nçı//nçi affiksində ı(i) saitini 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət affiksi ilə eyniləşdirir [Bang, 1918:18]. Bəzilərinin fikrincə, -çı//çi elementi hərəkətin adını bildirən şəkilçidir [Левитская, 1976:83]. A.Şerbak da V.Banqın bu fikrilə razılaşmışdır ki, burada feili isimlərin -mç//inç affiksi 3-cü şəxs təkin mənsubiyyət affiksi ilə genişlənmişdir [Щербак, 1977:147]. Beləliklə, sıra saylarının -(1)nçı//-(i)nçi göstəricisini iki hissəyə bölmək olar. Əvvəlcə -ın//in formativini ayırmaq lazımdır. Bunun rolu ondan ibarətdir ki, sıra sayı hansı say vahidinin cəminə aiddir. Bundan sonra nəzərə çatdırma hissəciyini ayırmaq qalır. Bu, -çı//çi hissəciyi olmalıdır. Bəzi türk dillərində -çi hissəciyi əmr formasını gücləndirə bilir. Məs.; (qədim balkan) caz-çı (yaz görüm); (tatar) kilşi – gəl görüm; (özbəkçə) окъч – oxu görüm; (noqayca) körsetşi – göstər görüm; (qazaxca) berşi – ver görüm; (başqırdca) kilsə – gəl görüm; (qırğızca) alçı – al görüm və s. [Щербак, 1977:149].

Türk dillərində sıra saylarının mənşəyi haqqında deyilənləri tamamlayaraq, belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar: onların hamısı bir sxemlə yaranmışdır, -çı//çi hissəciyi münasibət bildirən -m və ya -ım affiksində əlavə olunmuşdur. Bu qaydaya ancaq tuva, tofalar və yakut dilləri tabe olmamışdır. Tuva dilində sıra saylarının yaranmasında -kı//ki (-ku//kü), -ğı//qi (-ğu//gü) şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur: birqi-birinci, üçkü-üçüncü, beşki-beşinci və s. Tofalar dilində həmin affikslər -ş elementi ilə mürəkkəbləşir: törtişki-dördüncü.

Türk dillərində kəsir sayları. Türk dillərində kəsir sayları müxtəlif üsullarla yaranmışdır. Onların yaranmasında yerlik halın formasından (dördü bir -1/4 və həmçinin çıxışlıq halın formasından; (qumuq) ekiden biri 1/2 ikidə bir, (tatar) çştan iki-2/3 -üçdə iki) istifadə olunur.

Bir sıra türk dillərində miqdar saylarının ikinci tərəfi xüsusi formaya malik olan kəsir sayları ilə birləşməsindən istifadə edilir. Birləşmənin ikinci komponenti -lık ola bilər. Məsələn; (alt.) eki altılık -2/6- altıda iki; (tuv.) bir ökçuk – 1/10-onda bir. Çuvaş dilində kəsir sayının ikinci tərəfi sıra sayının formasında işlənə bilər: ikki vissimiş – 2/3-üçdə iki və s. Ulu türkcədə, görünür, kəsir sayları qrupu olmamışdır.

Nəticə/Conclusion

Müasir türkcələrdəki saylar yüzilliklər ərzində dəyişərək özlərinin qədim türk dilindəki fonetik cildini dəyişmişlər. Sayların özünəməxsus cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, hər bir xalqın istifadə etdiyi miqdar sayları onun özünükdür, başqa dildən alınma deyildir. Azərbaycan dilində istifadə olunan saylar müəyyən fonetik fərqlərlə başqa türk dillərində də işlənir. Türk dillərində saylarda müşahidə olunan fonetik fərqlər uzunmüddətli ayrılığın nəticəsidir [Kazımov, 2019:123]. Dediklərimizdən aydın olur ki, türk xalqları qədim mədəniyyət, dövlətçilik ənənələri, əlifba, təqvim, zaman, məkan anlayışları yaratdıqları kimi, say sistemini də yaratmış qədim tarixə malik olan bir xalqdır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Hüseynova, H. (2024). Dəmirçizadə Ə. 50 söz. – Bakı: “Füyuzat”. – 124 s.
2. Kazımov, İ. (2019). Türk dillərinin müqayisəli morfoloqiyası. III c. – Bakı: “Elm”. – 304 s.
3. Ашмарин, Н. (1898). Материалы для исследования чувашского языка. – Казань, – 43 с.
4. Баскаков, Н. (1940). Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты, словарь. – Москва, – 270 с.
5. Баскаков, Н. (1952). Каракалпакский язык. – Москва, – 411 с.
6. Bang (1918). В eitäge zur tiirkischen Wortforschung. Turan. – Budapest, – 260 р.
7. Гаджиева, Н. (1979). Тюркоязычные ареалы Кавказа. – Москва, – 264 с.
8. Грамматика азербайджанского языка (1971). – Баку, – 412 s.
9. Грамматика карачаево-балкарского языка (1976). – Нальчик, – 571 с.
10. Грамматика русского языка (1960). Синтаксис т. II.ч.1.– Москва, – 717 с.
11. Грамматика туркменского языка (1970). Т.4. – Ашхабад, – 234 с.
12. Левитская, Л. (1976). Историческая морфология чувашского языка. – Москва, – 106 с.
13. Щербак, А. (1977). Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (им я). – Ленинград, – 420 с.
14. Serebrennikov, B.A. (2002). Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. – Bakı, – 379 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	22.01.2026
<i>Qəbul edilib</i>	06.02.2026
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Elçin İbrahimov</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>